

INSON FALSAFASI

Oyishaxon

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20229891>

Annotatsiya: Inson falsafasi inson mohiyati, uning dunyodagi o'rni va hayotining ma'nosi haqidagi fundamental savollarni tadqiq etuvchi falsafiy yo'nalishdir. Ushbu maqola inson falsafasining asosiy tushunchalari, tarixiy rivojlanish bosqichlari va zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini tahlil qiladi. Unda insonning erkinligi, mas'uliyati, qadriyatlar va o'limga munosabati kabi masalalar chuqur ko'rib chiqiladi. Tadqiqot inson falsafasining shaxs va jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini yoritib, uning kelajakdagi istiqbollari belgilashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Inson, Falsafa, Antropologiya, Mohiyat, Ekzistensiya, Qadriyatlar, Erkinlik, Ma'naviyat

Kirish

Inson falsafasi, falsafiy tafakkurning markaziy yo'nalishlaridan biri sifatida, insonning mohiyati, mavjudligi, bilish qobiliyati, qadriyatlar, erkinligi va jamiyatdagi o'rni kabi fundamental masalalarni tadqiq etadi. Bu soha asrlar davomida turli madaniyatlar va sivilizatsiyalarda rivojlanib kelgan bo'lib, har bir davrning o'ziga xos ijtimoiy-madaniy kontekstida inson haqidagi tushunchalarni shakllantirgan. Bugungi kunda, globalizatsiya, texnologik inqiloblar va ekologik muammolar sharoitida inson falsafasining dolzarbligi yanada ortmoqda, chunki u insoniyat oldida turgan axloqiy, ijtimoiy va ekzistensial dilemmalarga javob izlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [1].

Ushbu falsafiy yo'nalish nafaqat nazariy mulohazalar bilan cheklanib qolmay, balki insonning amaliy faoliyati, uning dunyoqarashi va hayotiy tanlovlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Inson falsafasi psixologiya, sotsiologiya, etika, antropologiya va siyosatshunoslik kabi boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning har biriga insoniy o'lchovni kiritadi va ularning tadqiqot ob'ektini chuqurroq anglashga yordam beradi. Masalan, insonning o'zini anglash jarayonlari va uning shaxsiy rivojlanishidagi falsafiy asoslar zamonaviy ta'lim paradigmalari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Mazkur maqola inson falsafasining predmetini keng qamrovli tahlil qilishni maqsad qilgan. Unda inson mohiyati va tabiati haqidagi turli falsafiy yondashuvlar, inson mavjudligining ekzistensial jihatlar, erkinlik va mas'uliyat muammolari, shuningdek, insonning jamiyat va madaniyatdagi o'rni kabi masalalar chuqur o'rganiladi. Inson falsafasining tarixiy rivojlanishi va zamonaviy tendentsiyalari ham ko'rib chiqilib, uning kelajakdagi istiqbollari va hozirgi zamon uchun dolzarbligi baholanadi. Bu esa insoniyatning o'z-o'zini anglash va yanada barqaror kelajakni qurish yo'lidagi intilishlariga nazariy asos yaratadi [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Inson falsafasi sohasidagi zamonaviy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu yo'nalish nafaqat o'zining an'anaviy savollarini qayta ko'rib chiqmoqda, balki yangi global chaqiriqlar va texnologik inqiloblar sharoitida inson mohiyati va mavjudligini anglashga intilayotgan ko'plab yangi tadqiqotlarni ham o'z ichiga olmoqda. So'nggi yillarda chop etilgan ilmiy ishlar, xususan, 2020-yildan keyingi nashrlar, insonning biologik, ijtimoiy va madaniy o'lchovlarini kompleks tahlil qilishga alohida e'tibor qaratmoqda. Bu esa inson falsafasining fanlararo xarakterini yanada kuchaytirib, uning psixologiya, neyrofalsafa, sotsiologiya, antropologiya va hatto sun'iy intellekt etikasi kabi sohalar bilan o'zaro aloqasini chuqurlashtirmoqda. Ushbu adabiyotlar tahlili

maqolaning asosiy bo'limlarida ko'rib chiqiladigan masalalarni nazariy jihatdan asoslash va ularni zamonaviy ilmiy kontekstga joylashtirish imkonini beradi.

Inson mohiyati va tabiati haqidagi falsafiy yondashuvlar doimiy ravishda munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Zamonaviy adabiyotlarda bu masala ko'pincha posthumanizm va transhumanizm nazariyalari kontekstida qayta ko'rib chiqilmoqda. Masalan, ba'zi tadqiqotchilar insonning biologik chegaralarini texnologik vositalar orqali kengaytirish imkoniyatlarini o'rganar ekan, insoniy tabiatning o'zgarish yadrosi bor-yo'qligi haqidagi savolni ilgari surishadi [1]. Boshqa bir qator ishlar esa, insonning mohiyatini uning ongi, o'zini anglash qobiliyati va ma'no yaratishga intilishi bilan bog'liq holda tahlil qiladi, bu esa neyrofalsafa va kognitiv fanlardagi so'nggi yutuqlar bilan uyg'unlashib ketadi [2]. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar insonning nafaqat biologik mavjudot sifatidagi, balki o'zining qadriyatlarini, maqsadlarini va dunyoqarashini shakllantiruvchi madaniy va ijtimoiy shaxs sifatidagi murakkabligini ochib beradi. Ayniqsa, Sharq falsafiy an'analari insonning ichki dunyosi va ma'naviy kamoloti masalalariga bag'ishlangan zamonaviy tahlillar ham ushbu mavzuning dolzarbligini ta'kidlaydi [3].

Inson mavjudligi, erkinlik va mas'uliyat masalalari ekzistensial falsafaning markaziy mavzusi bo'lib qolmoqda, ammo zamonaviy adabiyotlarda bu tushunchalar yangi nuqtai nazardan tahlil qilinmoqda. Global pandemiyalar, iqlim o'zgarishi va avtoritarizmning kuchayishi kabi zamonaviy krizislar sharoitida insonning o'z tanlovlari uchun mas'uliyati va erkinligining chegaralari haqidagi munozaralar yanada qizg'in tus oldi [4]. Ba'zi mualliflar, S. Kierkegaard va J.-P. Sartre kabi klassik ekzistensialistlarning g'oyalari qayta talqin qilib, raqamli asrda shaxsiy erkinlikning yangi shakllari va tahdidlarini o'rganishadi [5]. Ular, masalan, ijtimoiy tarmoqlar va algoritmlarning inson tanlovlariga ta'siri, shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi va raqamli shaxsiyatning shakllanishi kabi masalalarni ekzistensial tahlil doirasida ko'rib chiqishadi. Bu esa insonning o'z mavjudligiga ma'no berish jarayonini nafaqat individual, balki ijtimoiy va texnologik kontekstda ham tushunish zarurligini ko'rsatadi.

Insonning jamiyat va madaniyatdagi o'rni haqidagi ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlar ham so'nggi yillarda sezilarli darajada kengaydi. Globalizatsiya jarayonlari, migratsiya oqimlari va madaniyatlararo muloqotning kuchayishi insonning ijtimoiy identifikatsiyasi va madaniy mansubligi masalalarini yangi bosqichga olib chiqdi [6]. Zamonaviy adabiyotlarda multikulturalizm, postkolonializm va gender tadqiqotlari doirasida insonning ijtimoiy qurilishi, hokimiyat munosabatlari va marginal guruhlarning falsafiy tahlili ustuvor ahamiyat kasb etmoqda [7]. Bu ishlar insonning shaxsiyatini shakllantirishda ijtimoiy institutlar, til va madaniy amaliyotlarning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi. Shuningdek, raqamli madaniyatning insoniy munosabatlarga, jamoaviy xotiraga va axloqiy me'yorlarga ta'siri ham keng muhokama qilinmoqda, bu esa insonning ijtimoiy mavjudoti sifatidagi murakkabligini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi [8].

Inson falsafasining tarixiy rivojlanishi va zamonaviy tendentsiyalariga bag'ishlangan adabiyotlar, klassik falsafiy an'analarni qayta ko'rib chiqish bilan birga, yangi yo'nalishlarni ham belgilab bermoqda. Antik davrdan to hozirgi kungacha bo'lgan davrda inson haqidagi tushunchalarning evolyutsiyasini tahlil qiluvchi ishlar, har bir davrning o'ziga xos ijtimoiy-madaniy kontekstida insoniy qadriyatlar va dunyoqarashlarning qanday shakllanganini ko'rsatadi [9]. Zamonaviy tendentsiyalar orasida ekofalsafa, texnofalsafa va neyroetika kabi yo'nalishlar alohida o'rin tutadi. Ular insonning atrof-muhit bilan munosabati, texnologiyaning insoniy tajribaga ta'siri va miya faoliyatining axloqiy jihatlari kabi masalalarni falsafiy tahlil qilishga intiladi [10]. Bu tadqiqotlar inson falsafasining kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilab

beradi va uning insoniyat oldida turgan global muammolarni hal qilishdagi potentsialini ochib beradi.

Umuman olganda, "Inson falsafasi" bo'yicha so'nggi yillardagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu soha o'zining fundamental savollariga javob izlashda fanlararo yondashuvni faol qo'llamoqda. Insonning mohiyati, mavjudligi, erkinligi, mas'uliyati, jamiyatdagi o'rni va madaniy identifikatsiyasi kabi masalalar nafaqat klassik falsafiy an'analar doirasida, balki zamonaviy ilmiy yutuqlar va global chaqiriqlar kontekstida ham chuqur o'rganilmoqda. Ushbu adabiyotlar inson falsafasining nafaqat nazariy ahamiyatini, balki uning amaliy dolzarbligini ham ta'kidlaydi, chunki u insoniyatning o'z-o'zini anglash, axloqiy tanlovlar qilish va barqaror kelajakni qurish yo'lidagi intilishlariga muhim metodologik va g'oyaviy asos bo'lib xizmat qiladi. Tahlil qilingan manbalar maqolaning keyingi bo'limlarida ko'rib chiqiladigan har bir mavzuni chuqurroq yoritish uchun mustahkam zamin yaratadi va inson falsafasining dinamik va doimiy rivojlanib borayotgan soha ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqola inson falsafasining murakkab va ko'p qirrali predmetini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, uning metodologik asosi sifatli falsafiy tadqiqotning tamoyillariga tayangan holda ishlab chiqildi. Tadqiqotning umumiy yondashuvi kompleks falsafiy tahlilga asoslangan bo'lib, hermenevtik, fenomenologik va tanqidiy yondashuvlarni o'zida mujassam etadi. Inson mohiyati, mavjudligi, erkinligi va jamiyatdagi o'rni kabi fundamental masalalarni tahlil qilishda mavjud falsafiy an'analarni zamonaviy kontekstda qayta talqin qilish va baholash zarurati ushbu metodologik tanlovni asoslaydi. Hermenevtik yondashuv matnlarni, falsafiy g'oyalarni va ularning tarixiy-madaniy kontekstini chuqur anglashga imkon beradi, inson haqidagi tushunchalarning evolyutsiyasini izchil kuzatish uchun muhimdir [1]. Fenomenologik yondashuv insoniy tajribaning sub'ektiv jihatlarini, ongni va ma'no yaratish jarayonlarini bevosita o'rganishga xizmat qiladi, ayniqsa ekzistensial tahlil uchun dolzarbdir [2]. Tanqidiy yondashuv turli falsafiy nazariyalarning kuchli va zaif tomonlarini baholash, farazlarini shubha ostiga qo'yish va muqobil tushunchalarni shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqotda bir qator o'ziga xos metodlar qo'llanildi. Birinchidan, kontseptual tahlil inson falsafasining asosiy tushunchalari ("inson mohiyati", "tabiat", "mavjudlik", "erkinlik", "mas'uliyat", "shaxsiyat", "qadriyat") ma'no qatlamlarini ochib berish va turli falsafiy maktablardagi talqinlarini farqlash uchun qo'llanildi. Bu tushunchalarning tarixiy rivojlanishini va zamonaviy adabiyotlardagi yangi talqinlarini o'rganish mazmunni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Ikkinchidan, tarixiy-falsafiy tahlil inson falsafasining antik davrdan hozirgi kungacha rivojlanish bosqichlarini, asosiy falsafiy oqimlarni va ularning inson haqidagi g'oyalarni izchil o'rganishga qaratildi. Bu metod har bir davrning ijtimoiy-madaniy kontekstida insoniy tushunchalarning shakllanishi va o'zgarishini ko'rsatish imkonini berdi. Uchinchidan, qiyosiy tahlil G'arb va Sharq falsafiy an'alaridagi inson haqidagi yondashuvlarni solishtirish, o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, shuningdek, turli zamonaviy nazariyalar (masalan, posthumanizm va ekzistensializm) o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun ishlatildi. Bu inson falsafasining global miqyosdagi xilma-xilligini va umuminsoniy muammolarga turli madaniyatlarning yondashuvlarini tushunishga yordam berdi.

Fanlararo yondashuv tadqiqotda ustuvor ahamiyat kasb etdi. Inson falsafasining psixologiya, sotsiologiya, antropologiya, neyrofalsafa va sun'iy intellekt etikasi kabi fanlar bilan chambarchas bog'liqligi inobatga olinib, ushbu sohalardagi zamonaviy tadqiqot natijalari falsafiy tahlilni boyitishga jalb etildi. Masalan, inson ongi va miya faoliyatiga oid neyrofalsafiy izlanishlar

insonning bilish qobiliyati va shaxsiyatining biologik asoslarini tushunishda, sotsiologik va antropologik ma'lumotlar insonning ijtimoiy va madaniy qurilishi haqidagi falsafiy mulohazalarni mustahkamlashda qo'llanildi [3]. Bu yondashuv inson haqidagi falsafiy tushunchalarni nazariy va empirik ma'lumotlar bilan bog'lashga, falsafiy tahlilga chuqurlik va dolzarblik bag'ishlashga xizmat qildi. Tadqiqotning muhim qismi bo'lgan tanqidiy sintez turli falsafiy g'oyalarni, nazariyalarni va fanlararo ma'lumotlarni umumlashtirish, o'zaro aloqalarini aniqlash va inson falsafasining zamonaviy muammolariga nisbatan yangi, yaxlit tushunchalarni shakllantirishga qaratildi.

Maqola uchun ma'lumotlar to'plashda keng qamrovli adabiyotlar tahlili asosiy usul hisoblandi. Birinchi navbatda, klassik falsafiy matnlar (Platon, Aristotel, Dekart, Kant, Gegel, Kyerkegor, Nitsche, Sartr va boshqalar) inson falsafasining tarixiy ildizlarini va asosiy g'oyalarni tushunish uchun o'rganildi. Ikkinchi navbatda, zamonaviy ilmiy adabiyotlar, xususan, 2020-yildan keyin chop etilgan monografiyalar, ilmiy maqolalar va to'plamlar diqqat markazida bo'ldi. Bu manbalar inson falsafasining eng yangi tendentsiyalarini, global chaqiriqlar sharoitidagi dolzarb muammolarini va fanlararo yondashuvlarni aks ettiradi. Ma'lumotlar bazalari (Web of Science, Scopus, Google Scholar) va ixtisoslashgan falsafiy jurnallar ("Falsafa va hayot", "O'zbekiston falsafiy masalalari") orqali tegishli adabiyotlar izlandi va tanlab olindi. Tanlangan manbalar mavzuning har bir bo'limi bo'yicha chuqur tahlil va argumentlarni mustahkamlash uchun asos bo'ldi.

Ushbu metodologik yondashuv inson falsafasining murakkabligini to'liq qamrab olishga, tarixiy rivojlanishini zamonaviy muammolar bilan bog'lashga va kelajakdagi istiqbollarini belgilashga imkon beradi. Tadqiqotning maqsadi inson haqidagi falsafiy bilimlarni tizimlashtirish, dolzarbligini ko'rsatish va insoniyatning o'z-o'zini anglash jarayoniga nazariy hissa qo'shishdan iborat. Metodologiya inson falsafasining nazariy va amaliy ahamiyatini ta'kidlashga yordam beradi, chunki u insonning axloqiy tanlovlari, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotning cheklovi shundaki, u asosan falsafiy tahlilga e'tibor qaratadi va empirik tadqiqotlarning chuqur statistik tahlilini o'z ichiga olmaydi, ammo zarur hollarda empirik ma'lumotlarning falsafiy talqinlariga murojaat etiladi. Bu maqolaning ilmiy asosliligini va argumentativ kuchini ta'minlaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot inson falsafasining inson mohiyati, mavjudligi, erkinligi va mas'uliyati kabi fundamental savollarga javob izlashdagi doimiy ahamiyatini ta'kidlaydi. Maqola bu sohaning tarixiy evolyutsiyasini zamonaviy global chaqiriqlar, texnologik inqiloblar va ijtimoiy o'zgarishlar kontekstida tahlil qildi. Fanlararo yondashuv, ayniqsa neyrofalsafa va sun'iy intellekt etikasi bilan integratsiya, inson falsafasining dolzarbligini yanada oshirmoqda. Kelajakda inson falsafasi insoniyatning o'z-o'zini anglash, axloqiy tanlovlar qilish va barqaror kelajakni qurish yo'lidagi intilishlariga muhim metodologik va g'oyaviy asos bo'lib xizmat qiladi. U insoniy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

References:

1. Xo'jamurodov A. N. Inson erkinligi va mas'uliyati dialektikasi: falsafiy tahlil. Falsafa va huquq, 2022, №2, 12-16-betlar. – <https://philosophy.uz/uz/jurnallar/falsafa-va-huquq>
2. Jo'rayev N. Inson falsafasi: ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tahlili. Toshkent: Fan, 2023. – <https://fan.uz/nashriyot>
3. Abdullayeva M. A. Globallashuv sharoitida inson shaxsi va uning o'ziga xosligi muammosi. O'zbekiston Milliy universiteti xabarлари, 2021, №1/2, 145-149-betlar. – <https://nuu.uz/uz/ilmiy-jurnallar/ozbekiston-milliy-universiteti-xabarлари>

4. Qodirov A. A. Sharq falsafasida komil inson konsepsiyasi va uning zamonaviy talqini. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy axborotnomasi, 2022, №3, 87-92-betlar. – <https://tsuos.uz/uz/ilmiy-nashrlar/ilmiy-axborotnoma>
5. Ergashev A. A. Insonning ekzistensial muammolari va ularning falsafiy tahlili. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2023. – <https://oak.uz/uz/dissertatsiya-avtoreferatlari>
6. Mirzayev S. S. Raqamli jamiyatda insonning yangi qiyofasi va falsafiy muammolari. Ijtimoiy fanlar, 2023, №1, 56-61-betlar. – <https://uzjournals.edu.uz/>
7. G'aniyev B. A., Xolmatov A. A. Falsafa: inson va jamiyat. Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – <https://yangi-asr-avlodi.uz/>